

Научная статья
УДК 821.512.31.0-14
DOI 10.18101/3033-1310-2025-1-60-65

**Буряад шүлэглэмэл зохёолнууд соо
Байгал далайн дүр зураглаһан уран аргууд**

© Доржиев Михаил Цыбикович

Буряад хэлэн болон уран зохёолой багша,
Енгорбойн дунда хургуули,
Росси, Буряад улас, 671931, Енгорбой нутаг, Школьная үйлсэ, 17
engorbou@mail.ru

Аннотаци. *Оролто.* Түрэлхи буряад уран зохёол хургуулида үзэлгэ гээшэ аргагүй нягтаар, удхатайгаар, үрэ дүнтэйгөөр эмхидхэхэ хэрэгтэй гэжэ багша бүхэн мэдэнэ. Түрэлхи буряад уран зохёол үзэлгэ өөрын эрилтэнүүдтэй, тэрэнэй үзэлгэ өөрын үндэһэ хууритай байха, үшөө тиихэдэ тэрэнэй үзэлгэ өөрын программатай, тэрэн шэнэ гү, али шэнэлэгдэһэн Федеральна гүрэнэй хуралсалай стандартнуудай удха, байгуулга, үрэ дүндэ, эрилтэнүүдтэ тааруу байха болоно. Түрэлхи буряад уран зохёол үзэхэ тусхай программа Федеральна реестр руу оруулаатай. Тэрэнэй гол шэглэлнүүдэй нэгэн хадаа шүлэглэмэл зохёолнуудые үзэлгэ болоно. *Зорилго.* Шүлэглэмэл зохёолнуудай үзэлгэ өөрын онсонуудтай байха. Тэдэнэй нэгэн хадаа шүлэглэмэл зохёолнуудай уран арга элирүүлхэ шадабаритай болгохо тодорхой зорилго болоно. Энэ статьягай удха тэрэ ажал ямараар ябуулха тухай багшын дүй дүршэл харуулна. Тус ажал эмхидхэхэдэ, багша хурагдай шэнжэлхэ шадабаринуудые хүгжөөхэ хэрэг шухала болгон оруулна. Тэрэ ажал классһаа гадуур ябуулха ажал гээд нэрлэгдэнэ. *Статьягай удха элирүүлһэн материал* буряад шүлэглэмэл уран зохёолой Байгал далай тухай шүлэгүүд, тэрэ тоодо Ш. Нимбуев, Ц. Номтоев, Ц. Галсанов, Д. Жалсараевай зохёолнууд. *Методүүд.* Шүлэгүүдые тодорхойлһон, тэдэнэй анализ харуулһан метод. *Дүнгүүд.* Шүлэглэмэл уран зохёолнууд соо Байгал далай өөрын онсо дүрэнүүдтэй гэжэ гаргагдана. Шүлэгшэд зохёолнууд соогоо Байгал далайнгаа гадаада түхэл шарай харуулхааа эхилээд, арадай заншалта хараа бодолнуудаар тэрэндэ тусхай хандасаяа, үшөө тиихэдэ аман зохёолой дүрэнүүдые хэрэглэн харуулна. Тиимэһэ Байгал далайн зураглалда тааруу уран аргуудые хэрэглэнэ.

Гол шухала үгэнүүд: түрэлхи уран зохёол, шүлэглэмэл зохёолнууд, Байгал далай тухай шүлэгүүд, уран аргууд.

Для цитирования

Доржиев М. Ц. Буряад шүлэглэмэл зохёолнууд соо Байгал далайн дүр зураглаһан уран аргууд // Буряад хэлэн болон уран зохёол хургуулида. 2025. Дугаар 1. Н. 60–65.

Оролто. Хургуулида түрэлхи буряад уран зохёол үзэлгэ гээшэ аргагүй нягтаар, удхатайгаар, үрэ дүнтэйгөөр эмхидхэхэ хэрэгтэй гэжэ багша бүхэн мэдэнэ. Түрэлхи буряад уран зохёол үзэлгэ өөрын эрилтэнүүдтэй, тэрэнэй үзэлгэ өөрын үндэһэ хууритай байха, үшөө тиихэдэ тэрэнэй үзэлгэ өөрын программатай, тэрэн шэнэ гү, али шэнэлэгдэһэн Федеральна гүрэнэй хуралсалай стандартнуудай удха, байгуулга, үрэ дүндэ эрилтэнүүдтэ тааруу байха болоно. Түрэлхи буряад уран зохёол үзэхэ тусхай программа Федеральна реестр руу

оруулаатай [6]. Тус программа О. Б. Бадмаевагай хүтэлбэри доро зохёогдохон байна. Тэрээниие анхаран харахада, шүлэглэмэл зохёолнуудые үзүүлхэдээ, зохёолнуудай «хэлэ» шүүлбэрилхэ, уран аргуудые гаргаха, тэрээнһээ гадуур ондоошье онсонуудаар хүдэлхэ шухала гээд хэлэгдэнэ. «Сведения по теории литературы: “Язык художественного произведения. Изобразительно-выразительные средства в художественном произведении: эпитет, метафора, олицетворение. Аллегория. Комическое. Юмор. Анафора. Звукопись, аллитерация”» [6, с. 59].

Шүлэглэмэл уран зохёолнуудай литературоведческэ үндэнэ хууринууд В. Б. Махатов, Б. Б. Батоев, В. Ж. Хамаганов, Ш.-Р. Н. Цыденжапов, С. Ж. Балданов болон бусад эрдэмтэдээр табигдахан гэжэ тэмдэглэгдэнэ [6, с. 4]. Энэ тэмдэглэл үргэлжлүүлэн харахада, онсоор шүлэглэмэл зохёолнуудай поэтикэ Г. О. Туденов, тиин саашадаа Т. М. Дугаржапова болон Е. Е. Балданмаксаровагай монографинууд соо харуулаатай байха [7–9].

Тодорхойлон харабал, Т. М. Дугаржапова «Об изучении проблем стиха монгольских народов» гэжэ статья соогоо шүлэгшэд өөрынгөө зохёолнуудаар өөрынгөө стиль, өөрынгөө хараа бодол арадайнгаа соёл болбосоролтой тааруулна, тиин өөрын тусхай дүрэнүүдые харуулна гэжэ тэмдэглэһэн байна [2].

Гол хуби. Түрэлхи буряад уран зохёол үзэлгэ гээшэ һуралсал эмхидхэлгэдэ аргагүй ехэ удха шанартай, юундэб гэбэл, ургажа ябаа үхибүүдэй хүмүүжүүлгэдэ ехэ нүлөөтэй. Нүгөө талаһаан түрэлхи буряад уран зохёол үзэлгэ һурагшадай шэнжэлхэ шадабари, тиин тэдэнэй шэнжэлгэ хэхэ дүй дүршэлтэй болоходо баһал удхатай болохо аргатай. Тиимэһээ класһаа гадуур ажалай удха болон хэрэглэхэдэ ехэ удхатай.

Энэ статья соогоо уран зохёолой нэгэ һалбари болохо шүлэглэмэл зохёолнуудые яажэ шэнжэлхэб, юундэнь анхаралаа хандуулхаб, ямар уран аргуудые гаргажа болохоб гэжэ харуулагдана. Тэрэ ажал буряад арадай эрдэни зэндэмэни болохо тусхай һүлдэ тэмдэгүүдэй дүрэнүүдэй онсо харуулха тодорхой зорилго шийдхэлгэ болон гаргалгатай холбоотой. Энэ тушаа Байгал далайн дүрэ яажэ харуулагданаб гэжэ харуулха тодорхой зорилго табихада болоно. Энэ тодорхой зорилго ямараар шийдхэгдэхэ аргатайб гэжэ харуулагдана.

Бүхэдэлхэйн эрдэни зэндэмэни болохо Байгал далай... Байгал далайн дүрэ буряад уран зохёолой жасада онсо хуури эзэлнэ. Байгал далайн эршэ хүсэн, уһанайнь сэбэр тунгалаг, гүнзэгыень, мушхарһан мундуу долгинуудыень харуулхын тулада уран найрагша бүхэн өөрын онсо аргуудые олоор хэрэглэнэ.

Уран аргууд гээшэ уран зохёол, илангаяа поэтическэ зохёолнуудые уншахада, уран гоё, тодо, нугархай һайхан хэлбэритэй, хадуужа абахада бэлэн, зохид болгоно.

Сасуулаад үзэе. Барилгаша хүнэй модон урлал бүтээхэдэ һүхэ, һүүшэ, алха, хадаһанай хэрэгтэй юм һаа, уран найрагша хүндэ уран зохёолой уран аргууд тон хэрэгтэй, туһатай зүйлнүүдынь боложо үгэнэ гээшэ.

Буряад совет уран зохёол табигшадай нэгэн болохо Шираб Нимбуевай «Байгалай эрьһээ» гэхэн поэмэ жэшээ болгон, тэрээн дээрэ тогтон харая [4].

Огторгойдол хүхэрнэ,

Сэгээн үнгөөр гэрэлтэн,

Зэрэлгээндэл мэлмэрнэ,
Дүмүүхэнээр долгитон.
Алтан үнгөөр гоёоно
Наранай туяа шарайень,
Аалин хэбшээн үлээнэ
Нэрюухэн сэлгээн нюргыень.
Нанжан байна найгалзан
Хабсагайн шарай уһан соонь,
Нэмжэн үүлэн сайбалзан,
Зөөнэ гүнзэги сүнхэг соонь.

Эгээл сэбэр уһатай гэжэ алдаршаһан Байгал далаймнай нюруу хүхэрэн, үүлэгүй тэнгэридэл харагдангүй яахаб? Тодорхойло: *Огторгойдол хүхэрнэ, Зэрэлгээндэл мэлмэрнэ* — зэргэсүүлгэнүүд хэрэглээтэй. Саашань харая, *Алтан үнгөөр гоёоно Наранай туяа шарайень* гэжэ мүнрүүдые харая. Хэн гоёоноб? Юу гоёоноб? *Наранай туяа шарайень гоёоно*. Эндэ амидыруулан харуулһан ёһо, *олицетворени* хэрэглэгдэнэ. Сэлмэг үдэр наранай хайхан элшэнүүдэй далайн нюруу гэрэлтүүлхэдэнэ, толи дээрэ тудаһан мэтэ, алта мүнгэнэй ялас гэмэ хайхан үнгэнэ угалзатан харагдана гээшэ.

Алтан үнгэ — *эпитет* болоно. *Аалин хэбшээн үлээнэ Нэрюухэн сэлгээн нюргыень. Далайн нюрууе* ямар нэгэн томо хада уулын нюргатай сасуулһан *эпитет* болоно.

Нанжан байна найгалзан, Хабсагайн шарай уһан соонь. Байгалай эрьсэр оршоһон мантан ехэ хабсагайнууд өөрынгөө шарайе хайхашаан хараһандал, далайн тунгалаг уһан соо өөһэдынгөө шарайнуудые гоёшоон харана гэжэ ханал бодол тусхай аргаар *олицетворенез* харуулагдана.

Цокто Номтоевой «Байгалай долгин» гэжэ шүлэгтэнь хандая [5].

Номин Байгал далай
Номгон бэшэ, ууртай.

Зарим сагтаа Байгал далаймнай дошхоржо, уур сүхалаараа орьёлһон шэнги хүрөөтэй, мундуу долгинуудаар мушхардаг ааб даа. Тиимэһээ *Байгал ууртай* гэжэ *олицетворени* гэжэ уран арга хэрэглээтэй.

Сэбэр уһаяа хамгаалан
Сэрэг шэнги жагсаһан,
Долеон хүбөөгөө сухаригша
Долгин яагаа хүсэтэйб?

Тоогүй олоор мушхарһан долгинуудын авторта сэрэгэй жагсаал хануулна. Долгин — сэрэг *эпитет* болоно. *Долгин долёон* гэхэдээ *олицетворенез* дүрэ гаргана.

Ямар нэгэ үльгэр домогой абарга могойдол сэбэр уһаяа хамгаалжа, эрьедэнэ дүтэлһэн ямар нэгэ дайсадһаа аршалһан мэтэ хүсэтэ долгинууд эрье хүбөөгөө долёогоод лэ сэбэрлэлһэн, аршалһан мэтэ гэжэ Цокто Номтоевто харагдана.

Цэдэн Галсановай үлхэлдэмэл «Түерөөн Байгалай түхэрёон жэл» гэлһэн шүлэгүүдэй эхин шүлэг харая [1].

Эхилэлгын эгэшэг дуун
Һайн бэлэйлта, Байгалнай, һайн бэлэйт!
Һайхан эрьсэдэ намайе түрөөд,
Нангин долгиндоо тэнжээн үлгыдөөд,

Намда амисхал үгөөт. Найн бэлэйт!

Автор Байгал далайдаа, эхэ эсэгэдээ баярые хүргэжэ байһандал адляар хандана, *намайе түрөөд, тэнжээн үлгэдөөд, амисхал үгөөт*. Эдэ уран үгэнүүд болбол амигүй юумые амидыруулан харуулһан ёһо, **олицетворени** гаргана.

Шүлэгшэ бүхэн шахуу Байгал далайдаа аха нүхэртөө, үльгэр домогто баатарта гү, али һаншаг буурал үбгэ эсэгэдээ хандаһан шэнгээр уран гоё мүнүүдые гаргана.

Энэшые удаа Дамба Жалсараевай «Байгал далайһаа — мэндэ сайн» гэхэн уянгата шүлэглэлдэ хандаа һаамнай, иимэ мүнүүд байха [3]:

Түрэл ехэ Байгални,
Түүхэтэ ахамад баатарни!
Түмэн олон
Доһолгомо хүрэгүүдэйнгээ,
Долгин дэлһэтэ хүлэгүүдэйнгээ
Эгээл хурдан гүйгөөшые,
Эгээл ульгам хатаршые,
Эгээл һайхан жороошые
Энэ дууша хүбүүндээ
Ургалуулан эмээллүүлыш,
Унуулыш, унуулыш.

Хүсэтэ долгинуудшые байдаг, хүсэтэ үгэнүүдшые байдаг. *Уран үгые жороо болгохо, уран шүлэгые жолоо болгохо* гээшэ бэлэн хэрэг бэшэ.

Автор аха нүхэрһөөн зүбшөөл, хургаал, хүсэ эрин хандана. *Түүхэтэ ахамад баатарни* гэхэдээ, хэдэн мянган жэл түүхэтэй, бүхы дэлхэй дээрэ эгээл ехэ алдар солотой Байгал далайнгаа эрьс дээрэнэ түрэнхэн хадаа аха баатар нүхэрһөөн туһа эринэ.

Саашанхи мүнүүдыеһе уншахадаа, түмэн долгинуудыһе адуун хүрэгэй дүрөөр харанабди. *Доһолгомо хүрэгүүд долгин дэлһэтэ хүлэгүүд* гэжэ уншахадаа, долгилжо, бурьялжа байгаа долгинуудыһе буряад үргэн талаая доһолгон, дэлһэнүүдээ хийдхүүлэн ябаһан, үй түмэн адуунтай зэргэсүүлжэ харахадал гэнэбди.

Энэ уянгата шүлэглэл бүхы совет ороной хүгжэлтэ, олон тоото арадуудай хани барисаа, аха дүү ёһололой эб харуулхын тулада поэт Байгал далайдаа аха нүхэртөө хандаһан шэнги, зүбшөөл эрин гуйна:

Үгын дээжэ —
Үнэтэ захяа юрөөлыеш
Үнэн зүрхэнһөө угтан абажа,
Үбсүү сээжэдээ хадуужа,
Хүндын дээжэ —
Хундага дүүрэн аршааниеш
Хүнтэрүүлэн амсажа,
Нармай үргэн орон соогуураа тойруулан,
Наранай замаар табиуулхам.

Үгын дээжэ — юрөөлыеш, хүндын дээжэ — аршааниеш гэхэдээ, үнэн дээрээ Байгал далай үрээл хэлэдэггүй, тиибэшые тон ехэ ажал, Совет оронойнгоо бүхы дабшалта харуулхын тулада буурал сагаан Байгал далайһаан, буряад заншалаараа

аха заха зонһоо зүбшөөл, хургаал, адис абадаг ёһодол, хайра гуйжа хандаһан хайхан заншал болоно.

Тиигэжэ зүбшөөл гуйһанай удаа *нармай үргэн орон соогуураа тойруулан, наранай замаар табилуулхам* гэнэ. Эндэ поэт баһал буряад заншалаараа нара тойруулан үргэн нармай орон соогуураа аяншалгада гарана. *Наранай замаар табилуулхам* — автор уран гоёор наранай дүрэ хэрэглэжэ, наранай зам гэхэн **эпитет** хэрэглээ.

Хамагай илдам Россидаа —
Хүндэшэ арадайнгаа ёһоор
Хоёр гараа дэлгээн,
Мэнэн хүүрээ хэлэнэм дохиһоор:
Мэндэ сайн!

Иигэжэ поэт бүхы Росси гүрэн соогуураа аяншалан, хадата үндэр Кавказдашье, тала дайдаар нэмжыһэн Казахстандашье мэндэ сайнаа айладхана.

Дүнгүүд. Түрэлхи буряад уран зохёол шүлэглэмэл зохёолнуудаар баян. Тэрэ баялиг хурагшадаар элирүүлүүлхэ хэрэгтэ класчаа гадуур шэнжэлгын хүдэлмэри ехэ удхатайшье, үрэ дүнтэйшье. Энэ статья соо буряад арадай эрдэни зэндэмэнинүүдэй нэгэн болохо Байгал далайн дүрэ шүлэгшэдэй харуулха онсо уран аргууд тодоор харуулагдаа. Тиихэдэ шүлэгшэн бүхэн энэ дүрэ өөрынхёор харуулна гэжэ гэршэлэгдээ. Шүлэгшэд гол түлэб эпитет, зэрэгсүүлгэ, олицетворени хэрэглэнэ гэжэ харуулхадаа, буряад арадай һанал бодолоо харуулдаг онсо хэрэглэгдээ. Нэрлэбэл, хүндэлһэн хандаса, тэрэ тоодо аха заха зонһоон зүбшөөл абалга, эхэ эсэгэдэ адли болгон зураглал, буряад зоной хүлдэ болохо — морин хүлэгүүдтэй сасуулга гэхэ мэтэ болоно. Тиин буряад арадай ёһонуудта тааруу үнэтэ зүйлнүүд хэрэглэгдэнэ.

Литература

1. Галсанов Ц. Түөрөөн Байгалай түхэрёон жэл // Байгалай толон: собрание сочинений на бурятском языке: в 15 томах / автор проекта и составитель Б. Ж. Тумунов. Улан-Удэ: ООО «Имени Гомбожаба Цыбикова и Жамсо Тумунова», 2014. Т. 12. С. 352. Текст: непосредственный.

2. Дугаржапова Т. М. Об изучении проблем стиха монголоязычных народов // Забайкальский вектор. Востоковедение. URL: <https://zabvektor.com/wp-content/uploads/170719040730-dugarzhapova.pdf> (дата обращения: 20.02.2025). Текст: электронный.

3. Жалсараев Д. Байгал далайһаа — мэндэ сайн // Байгалай толон: собрание сочинений на бурятском языке: в 15 томах / автор проекта и составитель Б. Ж. Тумунов. Улан-Удэ: ООО «Имени Гомбожаба Цыбикова и Жамсо Тумунова», 2014. Т. 13. С. 63. Текст: непосредственный.

4. Нимбуев Ш. Байгалай эрьһээ // Байгалай толон / автор проекта и составитель Б. Ж. Тумунов. Улан-Удэ: ООО «Имени Гомбожаба Цыбикова и Жамсо Тумунова», 2014. Т. 12. С. 186. Текст: непосредственный.

5. Номтоев Ц. Байгалай долгин // Байгалай толон / автор проекта и составитель Б. Ж. Тумунов. Улан-Удэ: ООО «Имени Гомбожаба Цыбикова и Жамсо Тумунова», 2014. Т. 12. С. 235. Текст: непосредственный.

6. Примерная рабочая программа учебного предмета «Родная (бурятская) литература» для общеобразовательных организаций с обучением на родном (бурятском) языке (5–9-е классы) / составители О. Б. Бадмаева, Л. С. Ширапова; под редакцией О. Б. Бадмаевой. Улан-Удэ, 2018. URL: <https://fgosreestr.ru/oop?page=32> (дата обращения: 20.02.2025). Текст: электронный.

М. Ц. Доржиев. Буряад шүлэглэмэл зохёолнууд соо Байгал далайн дүр зураглахан уран аргууд

7. Туденов Г. О. Бурятское стихосложение: ритмическая организация бурятских стихов. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1958. 167 с. Текст: непосредственный.

8. Дугаржапова Т. М. Поэтика бурятского стиха. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2002. 180 с. Текст: непосредственный.

9. Балданмаксарова Е. Е. Бурятская поэзия XX века: Истоки, поэтика жанров. 2-е изд., испр. и доп. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 2005. 252 с. Текст: непосредственный.

2025 оной февруалин хорин дүрбэндэ статья редакцида ороо; 2025 оной мартын дүрбэндэ зүбшөөл гараа; 2025 оной мартын арбан дүрбэндэ хэблэлдэ ороо.

Imagery and Expressive Means Representing the Image of Lake Baikal in Buryat Poetic Works

Mikhail Ts. Dorzhiev

Buryat Language and Literature Teacher

MBOU "SOSH Engorboi", Zakamenskiy District

17 Shkolnaya St., Zakamenskiy district, 671931 Engorboi selo, Russia

engorbou@mail.ru

Abstract. Introduction. Every teacher understands that teaching native literature in school requires thorough, meaningful, and effective planning. Teaching native Buryat literature has its own requirements, theoretical foundations, and curriculum, which is written in accordance with the new or updated Federal State Educational Standards (FSSES) and outlines the content and outcomes. The sample working program for the subject "Native Buryat Literature" is included in the federal register of educational programs. One of the directions for implementing the program in native Buryat literature is the study of poetic works. *Objective.* The article aims to present the characteristics of studying poetic works. One of these is the formation of students' skills in identifying and determining the means of imagery in poetry. The subject of this article is the experience of a specific teacher in teaching poetic works in Buryat at school and organizing work on the imagery and expressive means of the texts. When organizing this work, the teacher's main focus is on the development of research skills in students when analyzing poetic works. According to the teacher, extracurricular activities in native Buryat literature are significant. *The material* of the article consists of poems by Buryat poets about Baikal, such as Sh. Nimbuyev, Ts. Nomtoev, Ts. Galsanov, and D. Zhalsaraev. The methods used include descriptive and analytical methods for studying the poetic works. The image of Lake Baikal in Buryat poetic works is represented in a unique way. Poets depict not only the external characteristic features of the lake but also create their own distinctive image, based on the worldview of the Buryat people and the images found in epic works of Buryat folklore. The image of Baikal is portrayed using various expressive means.

Keywords: native Buryat literature, poetic works, the image of Lake Baikal, imagery and expressive means.

For citation

Dorzhiev M. Ts. Imagery and Expressive Means Representing the Image of Lake Baikal in Buryat Poetic Works. Buryat Language and Literature in School. 2025; 1: 60–65 (In Bur.).

The article was submitted 24.02.2025; approved after reviewing 04.03.2025; accepted for publication 14.03.2025.